
ŠTA JE ISTORIJSKI REGION? – PREMERAVANJE PROSTORA U EVROPI

MARIJA TODOROVA

S engleskog prevela Aleksandra Bajazetov-Vučen

Evropa pomalo podseća na Sveto trojstvo – i ona ima tri objektivacije: ime, mesto i ideju. Sve tri pretenduju na to da imaju božanski karakter, i sve tri pretenduju na određeni prostor koji i jeste osnov njihovog postojanja. Kao ime, Evropa je najpre družbenica vrhovnog boga, ona je na njegovim leđima prejahala čitav put od Male Azije do Krita, i značila je nešto lepo, široko lice s velikim očima, jednostavno – nešto široko. Kao mesto, Evropa je naziv koji su stanovnici grčkih ostrva nadenu kopnenim prostranstvima severno od Peloponeza, dakle, onom kraju koji danas zovemo Balkan. Tokom sledećih vekova, prostor koji nosi naziv Evropa širiće se ka zapadu i s vremenom obuhvatiti čitavo zapadno evroazijsko poluostrvo, a onda će početi da se skuplja, da bi se na kraju sveo samo na najzapadniji deo, na ono što neki autori zovu vizigotskom Evropom. Ovaj deo Evrope, poznatiji pod imenom Evropska unija ili prosto Evropa, nema baš božanski karakter ali svakako ima kraljevske manire. Konačno, kao ideja, ili pre kao ideal, Evropa nesumnjivo ima božanske pretenzije, bar kad je u pitanju sistem vrednosti: ona definiše sebe preko onog što nije (da parafraziram određenje kulture koje je dao pokojni Edvard Said), ili bar tvrdi da nije, ona neprestano povlači razliku između sebe i nečeg drugog.¹ Kao ideja, Evropa je veoma popularna, mada ne možemo reći da je baš niko ne osporava. No, koliko god istoričari, makar i sramežljivo, pokušavali da skrenu pažnju na njenu problematičnu prošlost, koliko god žučno kritikovali evrocentričnost, i koliko god se zagovornici postkolonijalnog diskursa trudili da potisnu Evropu iz tog “centra”, pokazuje se da je ideja Evrope jednostavno suviše moćna, pa i praktična. I tu čak ni skeptici ne mogu ništa.

¹ Edward W. Said, *The World, the Text, and the Critic* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1983), 11–12.

U ovom radu pozabaviću se onim drugim aspektom, mestom, odnosno prostorom, i potruditi se da pronađem najzgodniji pristup onome što se, krajnje neodređeno, naziva istorijskim regionom. Razmotriću tri pitanja: prvo, reći ću nešto o proučavanju regionâ, o njegovim prednostima i ograničenjima; dalje, predložiću jednu drugu kategoriju i drugi pristup, naime kategoriju istorijskog nasleđa, i objasniću zašto mislim da ona ima veću heurističku vrednost; i konačno, pomenuću neke praktične, analitičke koliko i političke, strane ovakve prostorne podele. Iako uopštena, ova analiza će se, iz razumljivih razloga, uglavnom probavati na jugoistočnoj Evropi.

I. REGIONI I NJIHOVE ODLIKE

82 U novije vreme naučnici su regionima poklanjali nemalu pažnju. Sada se regionalni identiteti postuliraju i proučavaju s ozbiljnošću koja je donedavno bila rezervisana za nacionalne identitete.² Dok se lojalnost regionu najčešće tumačila kao recidiv provincijalnog mentaliteta koji se još uvek opire idealizovanoj nacionalnoj državi, danas je doživljavamo kao uporište otpora centralizovanoj vlasti i kao vesnika reforme i demokratizacije (setimo se samo slučaja Istre). Opet, regione bismo mogli tumačiti i kao pogodan strukturni okvir za ublažavanje

etničkih ili ekonomskih razlika (npr. u slučaju Španije, ili u federacijama kakve su Švajcarska, Belgija i dr.). Međutim, ovakva se emancipacija ne odvija samo na nivou regiona kao celina manjih od države: regioni mogu biti i formacije koje prevazilaze državne granice, a u današnjem svetu, i u kontekstu sve veće međusobne zavisnosti (neki bi na ovom mestu govorili o globalizaciji), neki će regioni možda zameniti, ili će makar pokušati da zamene, nacionalnu državu. Takav jedan eksperiment je i Evropska unija: ona je najpre bila privredna celina, a onda je počela da ispoljava političke i kulturne ambicije i simbolički je prisvojila ime šireg geografskog regiona – u stvari, upravo Evropa kao projekt i jeste potakla stvaranje ogromne naučne literature o regionima i regionalizmu. Neki naddržavni regioni nisu na taj način institucionalizovani i ne izazivaju sličan osećaj lojalnosti, ali su jednako prisutni, a ponekad su čak i ozbiljan politički faktor. Jedan primer je severnoatlantski region, koji je nastao kao politički savez (NATO) tokom Hladnog rata, a koji zapravo samo produžava starije privredne i političke, pa i kulturne veze sa Severnom Amerikom. Drugi primer mogao bi biti evroazijski region: ideologija vezana za njega javila se u Rusiji početkom XX veka, ali ona nije pučka verzija ruskog nacionalizma; danas ovaj po-

2 Celia Applegate, "A Europe of regions: Reflections on the historiography of subnational places in modern times", *America Historical Review*, 104 (4), 1999; E. A. Swyngedouw, "The heart of the place: the resurrection of locality in the age of hyperspace", *Geografiska Annaler* 71b, 1989; Michael Keating, *The New Regionalism in Western Europe* (Cheltenham: Edward Elgar, 1998); Richard Baldwin, "The causes of regionalism", *The World Economy*, 20 (7), 1997; Wilfred Ethier, "Regionalism in a multilateral world", *Journal of Political Economy*, 106 (6), 1998; Donald and Theresa Davidson, "Regionalism", *Modern Age*, 27 (2), 1995; Sajal Lahiti, "Controversy: Regionalism versus multilateralism", *Economic Journal*, 108 (449), 1998.

jam koristimo za čitav prostor nekadašnjeg Sovjetskog Saveza. Srednji istok ili Srednja Azija nisu samo etikete koje su koristili kolonijalisti i imperijalisti tokom XIX veka: njih koriste i sami stanovnici tih regiona, one mogu da izražavaju i određene regionalne interese. To isto moglo bi da važi i za jedinstvenu Latinsku Ameriku u postkolonijalnoj eri i za mnoge druge regione.

U stručnoj literaturi postoji bezbroj definicija regiona, ali se kod svih njih kao “neka vrsta najmanjeg zajedničkog imenitelja javlja teritorija ili oblast koja je na ovaj ili onaj način ograničena ili makar definisana”.³ U svakodnevnoj upotrebi region najčešće označava nekakav “međunivo”: “on se nalazi iznad lokalne zajednice, ali ipak ispod države”.⁴ Zagovornici ovakvog tumačenja povlače razliku između teritorije kao obuhvatnijeg pojma i regiona kao užeg. No danas, kao što sam već rekla, pojam regiona može da označava teritorije različite veličine: od mikroregiona do makroregiona. U želji da preciziraju definiciju regiona, tj. da je odvoje od tautologije vezane za teritoriju, neki naučnici naglašavaju da region mora da ima i neke inter-

ne odlike i koheziju da bi se izdvojio iz svog okruženja.⁵

Za samu Evropu mogli bismo reći da je ona subregion jednog šireg fizičkog prostora, evroazijske kopnene mase. Opet, mogli bismo je posmatrati i kao sastavni deo drugih, samo delimično podudarnih megaregionalnih formacija (geografija je tu samo jedan i ne nužno najznačajniji faktor): tako bi Evropa bila deo hrišćanskog regiona ili, kako se to ponekad kaže, deo regiona zapadnog hrišćanstva, ili deo regiona kontakta i kompleksne istorijske interakcije između tri monoteističke svetske religije (hrišćanstva, islama i judaizma), ili, da citiram nemačkog istoričara Klause Cernaka, “region nacija”, ili, da uvedem i dimenziju dijahronije, region koji je jezgro kolonizacije sveta i industrijalizacije. Svaki pristup, svaka disciplina ima svoju definiciju. Kako god da je, istoričari se kolebaju između dva pola: na jednoj strani imamo čuvenu dosetku Marka Bloša da ne postoji francuska istorija već da postoji samo evropska istorija, a na drugoj argumentovanu skepsu prema mogućnosti da se evropska istorija uopšte prikaže holistički a da pri tom bude i metodološki uverljiva.⁶

3 Rune Johansson, “The Impact of Imagination: History, Territoriality and Perceived Affinity”, u Sven Tägil, ur., *Regions in Central Europe. The Legacy of History* (London: Hurst & Compay, 1999), 4.

4 Sven Tägil, “Editor's Preface”, in Sven Tägil, ur., *Regions in Central Europe*, XIII.

5 Rune Johansson, “The Impact of Imagination”, 4. Kriterijum kohezije i internih osobina nesumnjivo implicira identitet kao presudan faktor. Zato neki autori posebno tretiraju privredne regione kao funkcionalne celine koje ne počivaju na internim sponama, lojalnosti i zajedničkom identitetu; oni, dalje, povlače razliku između privrednih regiona i mreža, pri čemu mreže nemaju jasne teritorijalne međe, već često upravo i prevazilaze državne granice (*ibid.*, 5).

6 Etienne Franúois, Hannes Siegrist i Jakob Vogel, ur., *Nation and Emotion. Deutschland und Frankreich im Vergleich 19. und 20. Jahrhundert* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1995), 105; Michael Müller, “European History – a faüon de parler”, u *European Review of History*, vol. 10, br. 2, 2003.

Isto tako ni za jugoistočnu Evropu ili za Balkan ne možemo jednostavno reći da je to teritorijalni subregion Evrope. No, čak i kao teritorijalni subregion, jugoistočna Evropa nalazi se u hijerarhijskoj matrici u okviru koje je možemo opisati kao markiranu kategoriju, da se poslužimo terminom iz lingvistike. Kompleksni pojmovi kakvi su region, nacija, rasa, rod itd. predstavljaju konstruisane sisteme markiranih i nemarkiranih kategorija, i oni su specifični za dato društvo.⁷ Evo jednog jednostavnog primera: kompleksna predstava o Evropi obuhvata i markirane i nemarkirane kategorije. Na zapadnoevropskim i američkim univerzitetima postoje brojni odseci za “evropske studije” na fakultetima za istoriju, antropologiju, politikologiju itd. Pored njih, i najčešće ne kao deo “evropskih studija”, postoji i nauka o jugoistočnoj Evropi. Američki univerziteti i dan-danas raspisuju posebne konkurse za stručnjake za jugoistočnu Evropu. Kad se otvori mesto za predmet Istorija Evrope, uglavnom se naglašava da li će težište biti na britanskoj, nemačkoj, francuskoj, italijanskoj, španskoj, ruskoj, pa čak i irskoj istoriji, dok se poljska, češka, mađarska, rumunska, bugarska, srpska, hrvatska, makedonska, letonska, estonska, albanska itd. itd. istorija podvode pod jednu jedinu nemoguću odrednicu – istorija jugoistočne Evrope. Tako se onda “istočna Evropa” javlja kao *markirana* kategorija, kao potkategorija Evrope, njena istorija kao potkategorija evropske istorije, a istorija i književnosti “srednje

Evrope” ili pre “istočne srednje Evrope” ili “jugoistočne Evrope” ponekad se javljaju kao markirane potkategorije unutar ove markirane potkategorije. No, za ostatak Evrope ne postoje odgovarajuće kategorije i odgovarajući stručnjaci, recimo, za “severoistočnu Evropu”, “severozapadnu Evropu”, “jugozapadnu Evropu”, “južnu Evropu” ili “zapadnu srednju Evropu”, pa čak ni za “zapadnu Evropu” – to je, naprosto, Evropa. Ovo bi onda bile *nemarkirane* kategorije. Međutim, markirane kategorije po pravilu i jesu markirane zato što su nekako različite, dok nemarkirane kategorije postaju neka vrsta mera, standarda, a drugi onda imaju da odrede svoju poziciju u odnosu na njega. Upravo te nemarkirane a ipak dominantne kategorije određuju suštinu onog uopštenog pojma. U slučaju Evrope, taj uopšten pojam automatski implicira i određenu hijerarhiju zato što on predstavlja spoj nekoliko kompleksnih matrica značenja u kojima igra različite, često i nespojive uloge: on je geografski prostor ali je i ekonomska i administrativna sila, on je istorijska i intelektualna veličina, ali je, sve više, i ideal.

Ako, dakle, o regionima razmišljamo kao o sistemima kategorija, dolazimo do još jedne koncepcije u kojoj opet nailazimo na ove manje ili više simbolične regione – do kategorije *mentalnih mapa*. Mentalne mape možemo shvatiti kao recepte, kalupe ili sheme u koje pokušavamo da uklopimo utiske koje prikupljamo čitavog života i pomoću kojih pokušavamo da unesemo malo reda u svet, da mu pridamo kakav-takav smi-

7 Na takvom sistemu počiva fonologija, v. N. S. Trubetzkoy, *Grundzüge der Phonologie* (Göttingen 1967). O ulozi opozicije “markirano-nemarkirano” u kulturi v. Zygmunt Bauman, *Culture As Praxis* (London, Thousand Oaks, New Delhi, 1999), 80–81.

sao.⁸ Čak i geografi i kartografi priznaju da “mape ne počivaju samo na matematičkom merenju, već da one u obzir moraju da uzmu i duhovne, političke ili moralne parametre”.⁹ Percepcija se ne ograničava samo na primanje gotovih utisaka iz spoljnog sveta: naši utisci su, naprotiv, shematizovani *a priori*. Informacije koje primamo mi sređujemo u skladu s matricama za koje smo kao percipijenti odgovorni čak i ako ih nismo svesni. Hejden Vajt govori o “pojmovnom aparatu za sređivanje činjenica”, ili o “stečenoj alatki za oblikovanje stvarnosti”.¹⁰ Isto to važi i na sledećem nivou, na kom ono što smo percipirali sređujemo i uobličavamo u znanje – a njega, opet, koriste i mentalno sređuju drugi percipijenti, koji na njega primenjuju svoje mentalne matrice. Dakle, kad govorimo o mentalnim mapama, pažnju treba da obratimo kako na sadržaj same mape, tako i na umove koji stoje iza činova stvaranja i recepcije. Ovo je naro-

čito važno kad operišemo kompleksnim pojmovima kakvi su jugoistočna Evropa i, naročito, Balkan, jer su oni imali daleko burniji život kao elementi u mnogim mentalnim mapama nego kao puke kartografske objektivacije.

Regione ćemo, kao i većinu drugih celina (država, grad, selo), najlakše definisati ako najpre povučemo njihove granice. I zaista, granice su dugo bile omiljeni predmet analize, naročito u radovima koji su se bavili identitetom. Ovo je sasvim razumljivo, jer se upravo na granicama, na ivicama, i odvija diferencijacija odnosno razdvajanje celina. Pošto identitet i alteritet, identičnost i drugost, žive u simbiozi, njihove se najistaknutije odlike artikulišu upravo tamo gde se oni susreću – na granicama.¹¹ Alteritet tako postaje fundamentalna kategorija društvenog iskustva, ali i fundamentalna kategorija za analizu društva, i on je tokom poslednjih desetak godina na velika vrata ušao u istorijsku nauku. Među-

8 Jerome S. Bruner, Jacqueline J. Goodnow, George A. Austin, *A Study of Thinking* (New Brunswick, N. J. and Oxford, 1986); Mary Douglas, *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo* (Harmondsworth, Middlesex, England, 1970); Stephen C. Ainsley, Faye Crosby, *Stigma, Justice, and the Dilemma of Difference*, u: Stephen C. Ainsley, Gaylene Becker, Lerita M. Coleman, *The Dilemma of Difference. A Multidisciplinary View of Stigma* (New York and London, 1986).

9 Denis Cosgrove (ur.), *Mappings* (London 1999), 1–2. Kris Filo na veoma zanimljiv način opisuje kako su geografi tokom poslednjih nekoliko decenija napustili strogo materijalne “geografske činjenice” i pažnju počeli da poklanjaju i nematerijalnim istorijskim fenomenima, prekoračujući tako stroge granice između istorije (kao nauke o odnosima u vremenu) i geografije (kao nauke o odnosima u prostoru); v. Chris Philo, *History, Geography and the 'Still Greater Mystery' of Historical Geography*, u: Derek Gregory, Ron Martin, Graham Smith (ur.), *Human Geography. Society, Space, and Social Science* (Minneapolis 1994), 252–258; D. Lowenthal and M. J. Bowden, ur., *Geographies of the Mind. Essays in Historical Geography in Honour of John Kirtland Wright* (New York: Oxford University Press, 1976).

10 Hayden White, “The Fictions of Factual Representation”, u Hayden White, *Tropics of Discourse* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1978), 127.

11 Fredrik Barth, ur., *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference* (Boston 1969); Raymond Corbey, Joep Leersen, ur., *Alterity, Identity, Image. Selves and Others in Society and Scholarship* (Amsterdam and Atlanta 1991).

tim, pokazalo se da su granice veoma problematične kao polazna tačka, pre svega zato što su promenljive, odnosno zato što se mogu povlačiti po različitim kriterijumima (geografskim, političkim, etničkim, kulturnim itd.). Pogledajmo samo severnu granicu Balkana: da li Rumunija spada na Balkan? A Slovenija? A Hrvatska, a Mađarska? Istočna, južna i zapadna granica nisu problem, reklo bi se, pošto nju čini more, ali da li je Egejsko more zaista tako nepropusna granica između Grčke i obala Anadolije? I da li Jadransko more stvarno deli Italiju i Dalmaciju? Što je još važnije, previše intenzivno bavljenje granicama nametnulo nam je nezdravu opsesivnost razlikama i drugošću.¹²

Nedavno je, međutim, težište pomereno s proučavanja granica na proučavanje prostora. Sada se veća (i dužna) pažnja poklanja integrativnim procesima i strukturama unutar jednog entiteta. Tako su nastali dragoceni radovi, ali ovaj pristup ima i svojih mana, a najvažnija jeste opasnost od esencijalizacije, i to ne kao po-

sledica nekakvog imanentnog deficita ove teorije (nju su, naime, razvili i usavršili geografi i antropolozi koji naglašavaju vezu između znanja, moći i prostora i koji su skrenuli pažnju i na metaforički i na materijalni aspekt pojma prostora).¹³ Problem je pre u tome što se ovaj pojam nedovoljno promišljeno koristi u pojedinim istorijskim radovima.¹⁴ Kategorija prostora često se nekritički povezuje s etničkom grupom ili nacijom (pa tako imamo radove o prostoru u kom su se razvijale engleska, grčka, albanska itd. nacija), čime se stari statični, nacionalistički diskurs samo prikriva novim naučničkim, pa kao rezultat dobijamo statične i aistorične strukturne analize.

2. ISTORIJSKO NASLEĐE RAZLIČITIH REGIONA

Imajući sve ovo u vidu, predlažem da u diskusiju uvedemo pojam istorijskog nasleđa. On nikako ne treba da diskredituje pojam prostora, već da s jedne strane zadrži dragocene prednosti analize

12 Werner Schiffauer, "Die Angst vor der Differenz", u: *Zeitschrift für Volkskunde* I (1996) 20–31; Maria Todorova, "Is 'the Other' a useful cross-cultural concept? Some thoughts on its implementation to the Balkan region", in *Internationale Schulbuchforschung* 21 (1999) 163–171.

13 V. Derek Gregory, *Geographical Imaginations* (Cambridge, MA & Oxford, UK: Blackwell, 1994), 63, naročito poglavlja 1 i 6; *idem.*, "Social Theory and Human Geography", u: Gregory, Martin, Smith, ur., *Human Geography, op. cit.*; D. Gregor and J. Urry, ur., *Social Relations and Spatial Structure* (London: Macmillan, 1985); L. Lefebvre, *The Production of Space*, prev. D. Nicholson-Smithe, Oxford: Basil Blackwell, 1991; R. Butlin, *Historical Geography. Through the Gates of Time and Space* (London: Edward Arnold, 1993); Dodgshon, *Society in Time and Space*. Za antropološki pristup pojmu prostora v. Rudolf zur Lippe, "Raum", u: Christoph Wulf, Hrsg., *Vom Menschen. Handbuch Historischer Anthropologie* (Weinheim und Basel: Beltz Verlag, 1997), 169–179.

14 Ovo je primetno u jednom radu koji inače predstavlja veoma zanimljiv doprinos bugarskoj istoriografiji: Tsvetana Georgieva, *Prostranstvo i prostranstva na bilgarite, XV–XVIII vek* (Sofia: IMIR & LIK, 1999). Autorka ove studije prihvata kategoriju prostora, ali nju istovremeno nekritički povezuje s nedovoljno jasnom kategorijom "Bugara", pa ovaj rad zato i nehotice reprodukuje statične i nacionalističke pretenzije, samo što ih prikriva modernom naučničkom terminologijom.

prostora, a da, s druge, precizira vremensku dimenziju, da u obzir uzme i istorijsku specifičnost. Uostalom, kako je već rekao autor drame *Šetnja po šumi*, popularnog komada o Hladnom ratu, “istorija je samo geografija protegnuta kroz vreme”.¹⁵ Mislim da u ovoj jednačini upravo na vreme treba da obratimo pažnju. Kako bismo, dakle, u okviru ovog pristupa odgovorili na naizgled jednostavno pitanje šta je Balkan? U širem smislu reči, region koji je danas poznat kao jugoistočna Evropa ili Balkan, tj. kao jugoistočnoevropsko poluostrvo, može da se shvati kao proizvod kompleksne interakcije brojnih istorijskih perioda, tradicija i nasleđa. Iako sam sasvim svesna toga da su ove kategorije u humanističkim naukama odavno zauzete, pokušaću da objasnim u kom ih smislu tačno koristim ovde.

Od pomenute tri kategorije, istorijski periodi još su i najjednostavniji. Oni označavaju određeno vreme, oni su koliko-toliko konzistentni, imaju manje ili više jasan početak i kraj, a to su najčešće znameniti događaji (ili više njih). Istoričari bi sad verovatno rekli da događaji nisu legitiman kriterijum, osporili bi hronologiju periodâ, neki bi se možda u potpunosti usprotivili periodizaciji, pošto ona organske istorijske procese secka u naizgled koherentne periode koji su, međutim, veštačke i proizvoljne tvorevine, kognitivna pomagala. No, u celini uzev, oni bi se složili s tim da je pomenuta definicija u ovoj ili onoj meri ipak prihvatljiva.

Za druge dve kategorije, tradiciju i nasleđe, to, međutim, ne važi. Kako Rejmond Vilijams reče na početku članka o tradiciji, “tradicija je, u svom najuopštenijem modernom značenju, veoma problematična reč”.¹⁶ Od mnogih značenja koja je poprimala tokom vekova, zadržalo se tumačenje tradicije kao prenošenja znanja i ideja s generacije na generaciju. Uz to, ona je veoma rano povezana i s idejom poštovanja i obaveze prema precima. Pošto će od mnogih tradicija samo neke biti izabrane kao vredne poštovanja, Tradiciji (s velikim t) teško se može prići kao “nečem apstraktnom, nečem što će nam dati snage ili, što je takođe čest slučaj, nečem što možemo bezuslovno prihvatiti”, kaže Vilijams dalje. Što se starosti tradicije tiče, “dovoljne su samo dve generacije da bi nešto postalo tradicionalno, ali to je sasvim razumljivo, jer to i jeste smisao tradicije kao dinamičnog procesa”. Pa ipak, Vilijams primjećuje da se tradicija uglavnom koristi u značenju “nečeg drevnog, i da implicira ceremoniju, dužnost i poštovanje”, ali to, nažalost, znači “i izdaju i predaju”, ako pogledamo veličinu i raznolikost onoga što nam se “predaje” na taj način.¹⁷ On takođe ukazuje na to da se reč tradicija koristi i u pejorativnom smislu, i to naročito u svetlu teorije modernizacije, gde se, naročito kao pridev tradicionalni, koristi za “navike ili uverenja koja se opiru svakoj inovaciji”.¹⁸ Ipak, ovo nije najčešća upotreba našeg pojma, pa ću se ja u ovoj analizi držati najuobičajenijeg značenja reči

15 Lee Blessing, *A Walk in the Woods. A Play in Two Acts* (1998), citirano u: William Wallace, *Central Europe. Core of the continent, or periphery of the West?* (London: Eleni Nakou Foundation, 1999), 5.

16 Raymond Williams, *Keywords. Vocabulary of Culture and Society*, izmenjeno izdanje (New York: Oxford University Press, 1985), 318.

17 *Ibid.*, 319.

18 *Ibid.*, 320.

tradicija: “Tradicija se u engleskom jeziku ustalila kao oznaka za opšti proces prenošenja na sledeću generaciju, ali je zadržala jaku, ponekad i dominantnu konotaciju nečega što treba poštovati i prema čemu postoji određena obaveza.”¹⁹ U ovom popularnom tumačenju tradicije imamo nekoliko elemenata: aktivan odnos, svestan izbor, procenu i pripisivanje veće vrednosti određenim elementima među mnogim koje zatičemo u akumulativnom procesu prenošenja s generacije na generaciju.

88 I nasleđe je reč koja se često koristi, i koja se koristi u dosta širokom značenju, ali ona nije ušla u stručni rečnik istoričara ili drugih naučnika koji se bave društvom (ako izuzmemo pravne nauke) – zato se valjda i ne navodi u raznim specijalističkim rečnicima, pa ni u Viliamsovim *Ključnim pojmovima*. U standardnim rečnicima engleskog jezika nalazimo je u dva značenja: “1. u pravu: poklon ili zaveštano vlasništvo, naročito lično, npr. novac; 2. nešto iz prošlosti što predač prenosi potomku.”²⁰ Kao primere za tradiciju u ovom drugom značenju rečnici navode “nasleđe starog Rima” (*The Random House*) ili “nasleđe verske slobode” (*The Ame-*

rican Heritage Dictionary). To znači da je, pored upotrebe u pravnom jeziku, reč nasleđe veoma bliska reči tradicija. Međutim, sličnosti postoje samo na tom veoma elementarnom nivou, pošto i nasleđe i tradicija označavaju procese prenošenja, odnosno ono što se u tim procesima prenosi. Ostalo se ne podudara: za razliku od tradicije, nasleđe (bar u engleskom) ne podrazumeva aktivan proces svesnog izbora među elementima sačuvanim iz prošlosti, već se odnosi na *sve* što se sačuvalo, sviđalo se to nama ili ne. U tom značenju, nasleđe ne može ni da se ogreši o prošlost niti je u potpunosti prepušteno našoj samovolji. Potomci mogu da veličaju nasleđe kao što mogu i da ga ukaljaju, ali to je druga stvar, to je ipak sekundarno. Nasleđe je neutralan apstraktni označivač.

3. BALKAN KAO ISTORIJSKO NASLEĐE

No, vratimo se sad brojnim istorijskim periodima, tradicijama i nasleđima koja su odredila jugoistočnu Evropu. Neki periodi i neka nasleđa bili su sinhroni, podudarali su se, neki su se smenjivali, neki su bili potpuno odvojeni;²¹

¹⁹ *Ibid.*, 319.

²⁰ *The Random House Dictionary of the English Language*, 2. izdanje (New York: Random House, 1987), 1098. Ovaj opsežni rečnik navodi i treće, zastarelo značenje: “služba, funkcija ili staranje o zaostavštini”.

²¹ Na primer, sinhroni odnosno podudarni bili su pozno Rimsko, Vizantijsko i rano Otomansko carstvo s jedne, i velika Seoba naroda iz srednje Azije s druge strane; ova potonja, koja je sa sobom donela različita politička nasleđa, ali i društveno nasleđe polunomadskog života, najintenzivnija je bila tokom IV i V veka, a njen se uticaj osećao čak i u XV i XVI veku. Isto to važi i za istovremene posledice različitih religija, bilo da su se one artikulisale kao nasleđe, bilo kao trajni procesi. – Opet, primer za cezuru između dva nasleđa, jesu doba i nasleđe helenizma s jedne i komunizma s druge strane. Inače, nasleđa slabe s vremenom, ali u principu ona se uvek u ovoj ili onoj meri preklapaju.

neki su postojali samo u okviru tog geografskog prostora, neki su povezali jugoistočnu Evropu s drugim makroregionima.²² Oni se mogu klasifikovati i prema uticaju koji su imali u različitim oblastima društvenog života: politici, ekonomiji, demografiji, kulturi itd. Mogli bismo navesti više takvih perioda odnosno nasleđa: rimsko, vizantijsko, otomansko, komunističko, da navedemo samo najvažnija politička. U domenu vere, mogli bismo izdvojiti hrišćansku, muslimansku i judaističku tradiciju, s njihovim brojnim sektama i ograncima; u domenu umetnosti i kulture nasleđe ahajskog doba, grčko nasleđe, nasleđe brojnih etničkih grupa koje su se naselile na poluostrvu itd.; sa stanovišta društva i demografije, imamo nasleđe velikih i neprestanih migracija, etničku šarolikost, polunomadski način života ali i velike i egalitarne zemljoradničke zajednice, poznu urbanizaciju ali i kontinuitet urbanog života itd.

Što se tiče političkog nasleđa koje je bitno odredilo ovo poluostrvo na jugoistoku Evrope (period stare Grčke, helenski period, rimska vlast itd.), možemo izdvojiti dva koja su sve do XIX veka bila najuticajnija. Tu je najpre milenijum vizantijske vlasti, koji je doneo trajni politički, institucionalni, pravni, verski i, uopšte, kulturni

uticaj, a potom i pola milenijuma otomanske vlasti, koja je poluostrvu donela ime i najduži period političkog jedinstva u čitavoj njegovoj istoriji. Ne samo što je jedan deo jugoistočne Evrope dobio novo ime tokom ovog perioda, već su otomanski elementi, ili oni koji se doživljavaju kao otomanski, bitno odredili stereotipnu predstavu o Balkanu. Mogli bismo reći da je Balkan zapravo otomansko nasleđe, u užem smislu te reči.

U knjizi *Imaginarni Balkan* povukla sam, iz čisto kognitivnih razloga, razliku između otomanskog nasleđa kao kontinuiteta, tj. nasleđa kakvo se očituje kroz kulturni kontinuitet, i otomanskog nasleđa kao predstave. To, dakako, ne treba shvatiti kao opoziciju “realnih” i “imaginarnih” odlika, na šta nespretni termini kontinuitet i percepcija možda i navode. Kontinuitet i sam može biti pitanje percepcije, kao što je i percepcija pitanje kontinuiranih i realnih društvenih činjenica. Obe ove kategorije označavaju društvene činjenice, s tim što one stoje u različitom odnosu prema iskustvu. Kad je percepcija u pitanju, društvena činjenica je nešto udaljenija od neposredne društvene stvarnosti; mogli bismo povući i analogiju s odnosom prirodnog i kulturnog tj. tekstualnog statusa društvene interakcije.

89

22 Primer za ono prvo mogli bi biti vizantijski i otomanski period i nasleđe. Sve do XVI veka, ove dve sfere uticaja, sfera Vizantijskog i sfera Otomanskog carstva, u prostornom smislu su se podudarale gotovo u potpunosti, i u Evropi i u Maloj Aziji. Početkom XVI veka Otomansko carstvo proširilo se i na Severnu Afriku i druge krajeve, ali su, što se jugoistočne Evrope tiče, i istorijski period i nasleđe u potpunosti podudarni. Primer za ovo drugo pak jesu druga dva perioda i nasleđa: period i nasleđe Rimskog carstva, koje se prostiralo od Britanije do Kaspijskog mora i Mesopotamije, pa tako uključivalo i jugoistočnu Evropu (ali ne i velike delove severne i srednje Evrope), s jedne, i period i nasleđe komunizma s druge strane, koji jeste obuhvatao deo jugoistočne Evrope, zajedno s čitavom istočnom Evropom, ali i čitavu evroazijsku kopnenu masu i srednju Aziju (a neki bi uračunali čak i Kinu).

Pojam kontinuiteta nasleđa nije podudar-
ran s odlikama otomanske države ili otoman-
skog perioda u celini. On se odnosi na proces
koji počinje *nakon* što je Otomansko carstvo
prestalo da postoji, bar sa stanovišta određenih
regiona koji su s padom carstva dobili status dr-
žave; a taj je proces, opet, zbir odlika koje su se
sačuvale iz istorijskih situacija XVIII i XIX veka.
Želja mi je bila da sačinim sistematičan pre-
gled, da objasnim mehanizam otomanskog na-
sleđa, odnosno njegovog kontinuiteta u sferi
politike, kulture, društva i privrede, u kojima
se ono pokazalo kao izuzetno istrajno. U prak-
tično svim sferama, osim u demografskoj i u
sferi popularne kulture, do raskida s otoman-
skom tradicijom došlo je gotovo odmah pošto
su balkanske države ostvarile političku nezavi-
snost, i taj je raskid bio konačan i neopoziv kra-
jem Prvog svetskog rata – potom je nasleđe pre-
šlo u domen percepcije. No, što se demograf-
skog aspekta tiče, otomansko nasleđe održalo se
još neko vreme i ono se, što je veoma važno,
spojilo, a s vremenom i izjednačilo s uticajem
turske nacionalne države. Predstava o otoman-
skom nasleđu, s druge strane, podrazumeva in-
terakciju između prošlosti koja se stalno vraća i
akumulira, s jedne, i jednako trajnih i sve broj-
nijih predstava kakve gaje generacije ljudi koji
ponovo definišu i ponovo ocenjuju prošlost –

jednom rečju, ona nije stvar rekonstruisanja
prošlosti već konstruisanja prošlosti kroz isto-
riografiju, prozu, novinarstvo i svakodnevni
diskurs. Predstava o nasleđu sastavni je deo,
štaviše, ona je stub nacionalističkog diskursa na
Balkanu, i ona je slična u svim balkanskim zem-
ljama. Upravo zato što se poteže kao glavni
argument za legitimisanje aktuelnih prilika u
društvu, a pre svega države, ona će se sigurno
održati još neko vreme.

No istovremeno, kontinuitet otomanskog
nasleđa počeo je da slabi tokom proteklih stoti-
nak godina. Zemlje koje zovemo balkanskim
(tj. zemlje koje su kroz istoriju bile deo oto-
manske sfere) konstantno se udaljavaju od svog
otomanskog nasleđa, pa tako i od svog “balkan-
stva” – s tim što ovde moram da naglasim i da
insistiram na tome da ovaj pojam nema nikakvu
vrednosnu konotaciju. Utoliko mislim da se
može reći da ono što danas vidimo na Balkanu
u geografskom smislu tog pojma (nestanak po-
slednjih tragova carskog nasleđa: etničke šaro-
likosti i suživota,²³ na čije mesto dolaze etnički
homogene institucionalizovane celine) možda
predstavlja poodmakao stepen konačne evrope-
izacije ovog regiona i kraj Balkana u istorijskom
smislu te reči, Balkana u meri u kojoj se on mo-
že povezati s otomanskim periodom i otoman-
skim nasleđem, a ja upravo mislim da može. Je-

23 Želim da naglasim da uopšte nemam nameru da idealizujem carstvo, već prosto hoću da na-
glasim da je ono imalo drugačiji organizacioni osnov od onog koji ima nacionalna država.
“Nostalgiju za carstvom” lako bi moglo da diskredituje samo malo detaljnije znanje o fakto-
rima koji su se osećali potlačenim, koji su se borili i konačno i izborili za pad carstva. Ovo
možda zvuči trivijalno, ali osećala sam potrebu da napomenem ovo za svaki slučaj, naročito
zato što imam u vidu novi i sve snažniji trend ka romantizovanju starih carstava (britanskog,
habzburškog, otomanskog, pa čak i ruskog, mada još uvek ne u tako osetnoj meri), prime-
tan čak i u naučnoj literaturi.

dan britanski diplomata sastavio je 1913. izveštaj o Balkanu za Karnegijevu zadužbinu i zaključio ga rečima: "slobodno možemo reći da jedino što na Balkanu postoji od evropske kulture i je-dina sklonost ka evropskoj civilizaciji koja je na njemu primetna posle vekova i vekova provede-nih pod azijskim vizantinizmom jeste svest o nacionalnom". I zato, "gde god i kad god su se na Balkanu javila nacionalna osećanja, tamo je i u toj meri i počinjala civilizacija; a kako se takva svest najbolje rađa ratom, rat je na Balkanu bio jedini put koji vodi ka miru".²⁴ Ove reči napi-sane su nekoliko meseci pred početak Prvog svetskog rata, ali kakva je to ironija što je bal-kanski nacionalizam, koji će se kasnije tumačiti kao suštinski stran zapadnom građanskom i, je l' te, civilizovanom nacionalizmu, u tom trenutku važio kao jedino što na Balkanu makar i podseća na Evropu!

4. ISTOČNA EVROPA KAO ISTORIJSKO NASLEĐE

Navešću sad primer za još jedno istorijsko nasleđe u kom jugoistočna Evropa ima udela, samo što ću pre toga uvesti jednu kategoriju koja se sve više osporava, tako da se u akademskim krugovima čak postavlja i pitanje da li istočna Evropa uopšte još postoji.²⁵ Ako se držimo nomenklature Stejt departmenta, istočna Evropa ne postoji, postoji samo srednja Evropa, a iz nje dolazi Rusija odnosno Evroazija, kako je da-

nas eufemistički nazivaju. Istočna Evropa je, kao što sam već rekla negde na početku, jedna od markiranih kategorija u okviru taksonomske porodice okupljene oko pojma Evrope, i ona se odnosi na specifičan istorijsko-geografski region.²⁶ Regionu istočne Evrope (kao, uostalom, i ma kom drugom: srednjoj Evropi, Balkanu...) najčešće se pristupa tako što se traže njegove specifične odlike, pa onda dobijamo čitavu listu karakteristika. Prvo, istočna Evropa je proizvod nasleđa novijih multinacionalnih carstava (otomanskog, habzburškog, carstva Romanovih); s jedne strane imamo kompleksne etničke i verske celine, vežite probleme s manjinama, pa tako i inherentnu nesposobnost ovog regiona da bezbolno usvoji princip prava na samoopredeljenje i princip homogene nacionalne države onako kako su oni ostvareni na zapadu, a s druge strane imamo snažnu etatičku tradiciju. Drugo, istočna Evropa važi kao region u kom postoje pretežno agrarna društva koja su se kasno industrijalizovala, pa zbog toga tu imamo i zakasnelu urbanizaciju s ogromnim brojem pripadnika prve i druge generacije doseljenika u grad, ljudi koji se još uvek ne snalaze najbolje u novom okruženju; tu je, dalje, i fenomen ruralizovanih ili poluurbanih centara, zatim duboke niše u kojima i dalje vladaju tradicionalni društveni i ekonomski odnosi, i relativna zaostalost ovog regiona koju ni industrijalizacija (s nekim specifičnim odlikama, dakako)

91

24 *Nationalism and War in the Near East* (By a Diplomatist) (Oxford, 1915), 31.

25 Na godišnjem zasedanju Američkog udruženja za unapređenje slovenskih studija, održanom novembra 1997, ovom pitanju bila je posvećena i posebna panel diskusija.

26 Najbolja rasprava o istorijskim faktorima koji su uticali na nastanak predstave o istočnoj Evropi i dalje je knjiga Larija Volfa: Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment* (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1994).

nije uspela da ublaži. Treće, mnogi navode i kulturne posledice preskakanja renesanse i reformacije, odnosno navodne suštinske razlike između pravoslavnog sveta s jedne i katoličkog i protestantskog s druge strane (mada se meni to čini krajnje spornim).

U svemu tome iritantna je jedna neprikri-vena strukturalistička (ako ne i mehanicistička) crta, što bi u nekom strogo strukturalističkom i aistoričnom kontekstu možda čak i bilo prihvatljivo: počemo od toga da zapadna i istočna Evropa postoje kao objektivne celine, pretpostavimo da je nasleđe stvar a ne proces, i sve u redu. Štaviše, čak ni sa stanovišta politikologije, sklone da pravi blic-snimke, takav pristup ne mora biti besmislen. Međutim, istoričari ipak više vole da se bave promenama i protokom vremena, pa oni tako nasleđe ne uzimaju kao nešto trajno i večno, već kao nešto što je podložno promenama. Koliko god uticaj triju imperija bio dugotrajan i dubok, one su ipak istorijski fenomeni, one imaju kakav-takav vremenski okvir, i osim toga, one sa stanovišta istorijskog vremena čak i nisu bile baš toliko dugotrajne – ipak je to svega nekoliko stotina godina, uz to veoma neujednačenih.

Ako pogledamo različite istorijske periode, tradicije i nasleđa, za istočnu Evropu važi isto što i za Balkan: neki su sinhroni, podudaraju

se, neki su konsekutivni, idu u sledu, ili se čak u potpunosti razilaze; neki su imali uticaja u čitavom regionu, neki samo u nekim njegovim delovima; neki su svojstveni samo ovom geografskom prostoru, neki drugi su pak integrisali ovaj region u različite makroregione. Na primer, veoma snažan uticaj rimskog nasleđa uključio je čitav Balkan u jedinstven prostor koji se proteže od Britanije do Kaspijskog mora i Mesopotamije – ali u taj prostor spadaju tek neki mali delovi srednje Evrope, a severna Evropa gotovo da je u potpunosti isključena iz njega. Prema popularnom klišeju, zapadno hrišćanstvo (katoličanstvo i protestantizam) istinski je i jedini naslednik rimske tradicije, naročito pravnog sistema. Pa ipak, jednako bismo mogli tvrditi (možda čak i s jačim argumentima) da je imperija nastavila da živi kroz Vizantijsko carstvo, pa čak i kroz Otomansko, kako tvrde neki istaknuti istoričari. Opet, ako uzme-
mo komunizam, dobijamo jedan jedinstven prostor koji se proteže od evroazijskog dela kontinenta do srednje Azije, pa možda i do Kine, zavisi kako gledate.

A postoji još nešto iritantno: ovo najskorije nasleđe, iako najkraće, skoro se u potpunosti zanemaruje, i to ga zanemaruju upravo oni koji ukazuju na trajnost ranijih carskih nasleđa.²⁷ Mislim, naravno, na nasleđe komunizma. Šta-

27 Nostalgiya za Habzburgovcima naročito je primetna u naučnim, pa i umetničkim radovima nastalim u Mađarskoj, a u manjoj meri i u Češkoj i Poljskoj, dok u slučaju otomanskog nasleđa ne postoji nikakva slična žal za prošlošću. Međutim, meni se čini da to nema mnogo veze s inherentnim odlikama habzburškog ili otomanskog carstva, pa čak ni sa činjenicom da je jedno carstvo bilo hrišćansko a drugo muslimansko. Pre bih rekla da to ima veze s ugledom Austrije (i Nemačke uopšte) u periodu posle Drugog svetskog rata. Da nije tako, već bi se valjda našao neko da prizove i drugačije uspomene, da dâ i drugačije procene, naglasili bi se i neki drugi elementi, a oživelo bi i antinemačko raspoloženje (ili bi, tačnije rečeno, postalo primetnije).

više, usuđujem se da tvrdim da “istočna Evropa” i jeste socijalističko nasleđe, tvorevina socijalizma. Svako ko je živeo u istočnoj Evropi pre 1989. potvrdiće vam da je ovaj pojam prosto bio politički sinonim za komunističku Evropu, tj. za onaj deo Evrope koji je bio u Varšavskom paktu. Kao i svi drugi, i period socijalizma bio je kompleksan. On se završio oko 1989. godine, i tada se pretvorio u nasleđe. Sve ono što sam rekla o otomanskom periodu i o otomanskom nasleđu može se primeniti i na komunistički period i komunističko nasleđe. Ako nasleđe gledamo kao kontinuitet, zapitaćemo se kako se to socijalističko nasleđe odrazilo u različitim sferama: u politici, ekonomiji, društvu, “mentalitetu”, pa ćemo videti da tu u svim postkomunističkim zemljama postoje zapanjujuće sličnosti. Svidelo se to kome ili ne, svima koji proučavaju tranziciju istočna Evropa je glavni i logični referentni okvir. Socijalističko nasleđe shvaćeno kao kontinuitet pokazuje različite stepene istrajnosti u različitim sferama i različitim zemljama, ali kao i svako nasleđe, i ono će potonuti – i preći u sferu percepcije.

Ako istočnu Evropu shvatimo kao specifično istorijsko nasleđe (a ja smatram da ona jeste nasleđe socijalizma odnosno komunizma), moraćemo se složiti s tim da je ono oročeno. Samo, u istoriji se ništa ne dešava baš tako iznenadno.

U istoriji sve nekako ide postepeno. Ako govorimo o dugotrajnim procesima, istočna Evropa lagano nestaje. Tokom sledećih deset, dvadeset, pedeset, sto godina ona će se verovatno uklopiti u institucionalni okvir Evrope. Međutim, kad govorimo o percepciji, tu imamo različita iskustva dveju ili triju generacija. Istočna Evropa verovatno će nestati kao kategorija, ali stavovi vezani za nju, stavovi unutar samog regiona koliko i van njega, neće se tako lako izbrisati. Ovaj pojam i ovo nasleđe važni su ne na posletku i zato što predstavljaju najvažniji medijum, najvažniji istorijski kontekst u koji moramo smestiti noviju raspravu o srednjoj Evropi i Balkanu. Srednja Evropa jeste bila emancipatorska ideja tokom osamdesetih i početkom devedesetih, i koliko god nju neko pripisivao kvazihabzburškom ili zapadnoevropskom prostoru, ona spada u hermeneutički okvir istočne Evrope – ponavljam, istočne Evrope ne kao večite kategorije, već istočne Evrope kao istorijskog fenomena nastalog u periodu Hladnog rata.

Socijalističko nasleđe je poslednje u nizu nasleđa; kao što sam već rekla, ono je postalo nasleđe tek kad je okončan period socijalizma, dakle, krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina.²⁸ Za razliku od otomanskog nasleđa, koje se poistovećuje s poslednja dva veke otomanske ere, socijalističko nasleđe, budući ipak

²⁸Otomansko nasleđe sam nešto detaljnije izložila u knjizi *Imaginarni Balkan*, pozivajući se na obilje sekundarne literature, ali ovde samo želim da naznačim kako treba pristupiti socijalističkom odnosno komunističkom nasleđu. Ovaj period tek treba ilustrovati podrobnim empirijskim radovima, kao što ga tek treba i staviti u opštiji komparativni kontekst, a naročito osetljivo biće pitanje sistemskih odlika i nacionalnih specifičnosti. Novija sintetička rasprava o ovom regionu tokom perioda komunizma, s naročitim osvrtom na privredu, jeste studija Ivana Berenda: Ivan T. Berend, *Central and Easter Europe 1944–1993. Detour from the periphery to the periphery* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1996).

relativno kratko, odražava odlike čitavog tog pedesetogodišnjeg (ili sedamdesetogodišnjeg) perioda. Međutim, i period socijalizma predstavlja potkategoriju jednog šireg fenomena koji je i sam postao nasleđe (kako kažu neki; drugi ga, opet, vide kao proces koji još uvek traje). Mislim na ono što je nastalo otprilike početkom otomanskog perioda, na ono što se, u zavisnosti od paradigme ili terminologije, definiše kao “kapitalistička svetska privreda” (Valerštajn), kao “kapitalistički način proizvodnje” (Marks), kao “gvozdeni kavez kapitalističke moderne” (Maks Veber), kao doba industrijalizma ili urbanizma ili modernizacije ili globalizacije itd. Zigmunt Bauman taj period naziva epohom moderne, epohom prosvetćenosti u kojoj su kapitalizam i socijalizam “zavek venčani svojom vezanošću za modernu”, i epohom u kojoj i sama moderna lagano prelazi u nasleđe.²⁹

Sa stanovišta istorijskih nasleđa i njihovih posledica, bile one simultane ili ne, bile one sve bleđe ili trajne, možemo naglasiti složenost i slojevitost istorijskog procesa. Tako onda i istočnu Evropu možemo da spasemo od vremenske i prostorne getoizacije i da je uklopimo u kompleksni kognitivni okvir s njegovom prostornom i vremenskom dimenzijom. Tada bi nam se Evropa ukazala kao palimpsest različitih celina, i tako bismo ne samo uvideli poroznost njenih unutrašnjih, već bismo doveli u pitanje i apsolutnu stabilnost njenih spoljnih granica.

5. POLITIKA PROSTORA

Konačno, reći ću nešto i o praktičnim pitanjima vezanim za podelu evropskog prostora. Ov-

de izložena klasifikacija jeste sasvim normalna i neizbežna strategija čovekovog kognitivnog aparata, i ona uvek sadrži određeno implicitno razumevanje stvari (ono što se ponekad zove mentalnom mapom). Međutim, veza između klasifikacije, reprezentacije i politike nije uvek jasna, i oko nje ne postoji konsenzus među naučnicima. Da navedemo jedan relativno lak i očigledan primer: američki politički establišment u novije vreme kreativno je doprineo nekolikim promenama u klasifikaciji – neke su binarne (zapad-istok, dobro-zlo, stara Evropa-nova Evropa), neke su trijadne (kao čuvena osovina zla). U jeku euforije oko promene imenâ u Evropi, istočna Evropa postala je najveća žrtva kartografije. Tokom 1997. godine, Stejt department poslao je zvanične direktive američkim ambasadama: kako se nove demokratske države ne bi našle uvređene, ne treba više pominjati istočnu već samo srednju Evropu, a iza srednje Evrope dolazi Rusija. I tako sad imamo zanimljivu situaciju: imamo kontinent koji se zove Evropa, on ima središte koje nije baš skroz Evropa, pa se zato zove srednja Evropa (kad smo već kod imena, mogli bismo ga zvati i *Untereuropa*, niža Evropa), njegov zapad je prava Evropa, a istoka nema.

Ne pokušavam sad da budem duhovita i nikako ne želim da poštedim “Evropu” tako što ću napadati samo Ameriku. Uostalom, pre nego što je Amerika postala nova *antemurale christianitatis* zbog terorističkog napada od II. septembra 2001, misija odbrane hrišćanstva i jeste bila jedan od najvažnijih elemenata mentalne mape koja se u različitim periodima selila s

29 Zigmunt Bauman, *Intimations with Postmodernity* (New York, 1992), 222.

jednog kraja Evrope na drugi: Evropu su spasavale Španija, Francuska, Italija, Mađarska, Austrija, Nemačka, Poljska, Rumunija, Hrvatska, Grčka, Srbija, Bugarska, Rusija, Balkan, slovenstvo uopšte, srednja Evropa itd. Ovo nije ograničeno samo na novinarsku ili puku političku retoriku, već se može zateći i u naučnom diskursu.

Na sličan način nije prijatno gledati ni kako mnogi istaknuti naučnici čak i danas brane opravdanost linije Peterburg–Trst i njome objašnjavaju političke, ekonomske, demografske i kulturne razlike između evropskog istoka i evropskog zapada. Pri tom treba znati da se industrijalizacija u XIX veku nije odvijala baš u čitavoj zapadnoj Evropi, pa u tom smislu veliki delovi Nemačke i Skandinavije pre pripadaju istoku, dok su Češka, pa čak i Bugarska bliskije jugozapadu Nemačke ili Flandriji (Müller). Isto tako se i odnosi u agrarnom sektoru u istočnoj Evropi po ukidanju kmetstva ne razlikuju bitno od privrede zasnovane na latifundijama, kakva postoji u zapadnoj Španiji, ili od sistema *mezzadria* u srednjoj Italiji, a ni u strukturi porodice nisu postojale baš tako dramatične razlike kako se to do nedavno tvrdilo. Ono što, dakle, zapanjuje jeste odsustvo epistemološke pameti i lakoća s kojom su naučnici naseli na političke naklonosti, akademsku inertnost ili su prosto bili nedovoljno obazrivi pa su spremno opravdavali granicu koja je po svojoj suštini proizvod Hladnog rata. Tako se nauka stavila u službu politike isključivanja i diskriminacije.

Srećom, postoji i zakon nehotičnih posledica, i njime bih završila ovo izlaganje. Amerika je u Prvi svetski rat ušla s namerom da doprine se tome da taj rat bude poslednji, a on se završio

nehotičnim mirom koji je bio poslednji mir. Posle Drugog svetskog rata, SAD su postale najveća evropska sila, što je još jedna neplanirana i nehotična posledica. Emancipatorska ideologija koja stoji iza pojma srednja Evropa, i oko koje su ispisane stranice i stranice, sve jedna učinja od druge, posle 1989. godine postala je propusnica za određene privilegije: pristup NATO-u i mesta u prvim redovima Evropske unije. I dok će konačna presuda istorije možda glasiti da je ovakva strategija za neke u stvari bila “politički uspešan nastup” s dobrim rezultatima, nehotična posledica jeste to što je u ovom trenutku “srednja Evropa” kao ideja – mrtva. Prigrbljujući svojom zaštitničkom rukom i stare metropole Habzburškog carstva, Zapad je, delom i iz sentimentalnih razloga, zapravo samo potvrdio linije rasedanja koje je naznačio Huntington. Toni Džad je 1997. godine rekao da će zbog toga s vremenom nastati “neka vrsta depresivnog predgrađa Evrope; iza njega će se prostirati 'vizantijska Evropa' koja će morati da se snalazi kako zna i ume: ona će biti suviše blizu Rusiji i njenim interesima da bi zapad uopšte i pokušao da je svojata ili da se naročito angažuje u njoj”.

Međutim, nekako u vreme posle ove izjave, stvari su se iznenada promenile. Godine 1997. NATO se proširio, ali još od 1989. pitanje njegovog *raison d'être* muči važne glave i u Evropi i u SAD-u. Meni se čak čini (mada znam da će ovo biti sporno) da do bombardovanja Jugoslavije 1999. ne bi ni došlo da se baš te godine nije slavila pedeseta godišnjica osnivanja NATO-a. Ne kažem da je to bio jedini ili najznačajniji motiv, kažem samo da je ta okolnost bitno doprinela baš onakvoj političkoj i moralnoj argumentaci-

ji kakvu smo imali 1999. i kakva je, u krajnjoj liniji, i dovela do pravog rata. Međutim, jedno je izvesno: bez obzira na motive, bombardovanje je nesumnjivo imalo posledice kakve niko nije želeo. Pre rata na Kosovu, Hantingtonova teza bila je sveprisutna paradigma, i ona je za Balkan praktično značila getoizaciju. O tome sam ranije inače govorila kao o balkanizmu, i tim sam pojmom htela da kažem da fenomeni vezani za jugoistočnu Evropu često počivaju na diskursu ili na stabilnom sistemu stereotipa koji Balkan stavljaju u kognitivne mengele, i na legitimizovanoj politici relativnog nemešanja i izolacije. Evropska unija podigla je šengensku barijeru – ali tek iza srednje Evrope, odnosno ispred istočne Evrope i Balkana.

Međutim, zvanična legitimacija intervencije iz 1999. godine, odbrana univerzalnih ljudskih prava, uspela je da vrati Balkan u sferu zapadne politike, a bombardovanje i njegove posledice dovele su Evropljane i Amerikance dublje (ako ne i bespovratno) na Balkan, i tu oni imaju dva, ili možda četiri protektorata. Osim toga, ovo je prvi put da i među evrokratama postoji značajan lobi koji smatra da je Evropi pre u interesu da integriše Balkan u Evropu nego da ga izoluje. Nehotična posledica bilo je hitro ukidanje šengenske barijere i neobično, mada predvidljivo utišavanje balkanističke retorike – ona prosto više nije išla u korist politici moći. Ona je neutralizovana zato što je to trenutno zgodno, ali tu je negde, uvek pri ruci.

96

U Evropi se američka politika (a naročito nastojanje na stvaranju posebnih odnosa sa tzv. novom Evropom i pritisak da se i Turska, između ostalih, primi u EU) trenutno najvećim delom tumači kao još jedan pokušaj da se oslabi jedini potencijalni ekonomski pa i politički takmac SAD-a – Evropska unija. Ovo možda i nije primarni cilj Bušove vlade, ali dugoročno posmatrano njena politika imaće još jednu nehotičnu posledicu: Amerika više neće biti evropska sila. Opet, ima i neke ironije u tome što bi i ovo, uprkos razumljivom trijumfalizmu mnogih Evropljana, moglo imati sledeću nehotičnu posledicu: smanjenje prostora u kom Evropa ima ikakvog uticaja.

Predavanje sa seminara Simboličke geografije Evrope, održanog
28–30. maja 2004, u Budimpešti.